

ČASŤ 12
NÁRODY SPIŠA
1526 – 1918

Maďari na Spiši od roku 1526 do roku 1918

Storočia uhorského povedomia
Spišiakov

Z etnického pohľadu Spiš zostával vždy pre Maďarov perifériou. I napriek tomu maďarsky píšuca historiografia vychádzajúca z tézy, že uhorská šľachta má maďarský pôvod, sa na konci 19. storočia a v 20. storočí pokúšala dokázať, že ešte vo včasnom stredoveku sa z Gemera, z okolia Štítnika, začalo maďarské sťahovanie smerom na sever, do doliny Hornádu (osady rodov Balog, Hanva, Zách, či Ákos). Títo strážcovia – *gömörőri* sa mali stať predkami spišských kopijníkov (Malá župa). Približne 30 dedín, ktoré sa pripisovali ich osídleniu (na strednom Hornáde a hornom toku rieky Poprad), ako aj iné nezemianske lokality z tohto priestoru, mali byť podľa týchto názorov v roku 1241 decimované mongolským (tatárskym) vpádom. Po tomto dátume sa pôvodne maďarské obyvateľstvo malo nahradiť čoraz dynamickejšim slovenským a nemeckým osídlením.¹ Slovenská historiografia, a najmä posledné archeologické nálezy však preukázali kontinuitu včasnostredovekého slovansko-slovenského osídlenia v tomto priestore. A tak jediné, čo by mohlo dokazovať maďarskú prítomnosť na Spiši pred 13. storočím, je doteraz ojedinelý „nález staromaďarského srdcovitého kovania opaska zo Spišskej Belej – polohy Nohgang“, ako o ňom píše Marián Soják. Aj tento však niekedy býva pripisovaný Kumánom.²

Prvým pozitívnym prameňom, ktorý zaznamenáva Maďarov na Spiši, je preto informácia, ktorú nám zachovala listina kráľovnej Alžbety Kumánskej z roku 1280. Kráľovná matka a pani Spiša v nej Slovákov a Maďarov na Spiši zrovnoprávnila s miestnymi Sasmi a Latinmi v platení výšky desiatkov.³ O prítomnosti Maďarov na Spiši v stredoveku teda niet pochyb, samozrejme, vyvstáva otázka ich počtu a organizovanosti. Vladimír

Rábik napríklad v diskusii na túto tému pripustil, že popri Nemcoch a Slovákoch si v druhej polovici 13. storočia mohli svoju provinciu na Spiši založiť aj miestni Maďari. Konštatoval tiež, že na to, bohužiaľ, niet dostatok prameňov a že ide len o uvažovanie na základe analógie.⁴ V každom prípade nie sú pochybnosti o tom, že patrili skôr k nižšiemu privilegovanému spišskému obyvateľstvu (nižšia šľachta). Vzhľadom na istú odľahlosť materského rečového územia a vysoký počet nižšej šľachty na Spiši, ako aj vzhľadom na blízke poľské a kyjevskoruské väzby miestneho obyvateľstva je pravdepodobné, že skoro podľahli asimilácii.

Nič na tom nemohol zmeniť ani fakt ideologickej hungarizácie šľachty, na ktorú upozornil Henryk Ruciński.⁵ Hungarizácia zasiahla rovnako vyššiu spišskú šľachtu, napríklad rody pánov z Hrhova, či z Veľkej Lomnice a Brezovice, ktorá sa na Spiši, podobne ako v iných častiach Uhorského kráľovstva, spájala s presadením jazdeckého konceptu Huni = Uhri = šľachtici kráľovstva (*Huni sive Hungari*) stredovekého uhorského kronikára Šimona z Kézy. V tom čase to však neznamenalo ešte plynulé ovládanie maďarčiny.

V 15. aj 16. storočí sa totiž popri stále záväznej latinčine na Spiši a nemčine miestnej saskej komunity, podobne ako inde v Uhorskom kráľovstve, presadzovala najmä módna čeština, chápaná aj ako jazyk Slovákov. V tejto praxi neprinesla spočiatku nič nové ani reformácia, ktorá jasne vymedzila konfesijný rozmer Uhorského kráľovstva a určila aj nové sakrálne jazyky. Kým nemecky a slovensky hovoriace obyvateľstvo Spiša prijalo ako svoju novú konfesiю Lutherovu podobu reformácie, kalvinizmus akceptovala zasa časť obyvateľstva hovoriaca po maďarsky. V druhej polovici 16. storočia v polonezávislom Sedmohradsku prichádzalo tiež k čoraz jasnejšiemu previazaniu nového kalvínskeho spôsobu vierovyznania

¹ Najvýznamnejšie dielo Antal FEKETE NAGY : *A Szepesség területe és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934. Pozri tiež István SZABÓ : *A magyarság életrajza*. Budapest 1941, s. 31 – 32. Attila PALÁDI-KOVÁCS : *A Felföld mint kulturális régió*, in : *Ethnographia*, roč. 105, 1994, č. 1, s. 11

² Marián SOJÁK : Praveký a včasnodejinný vývoj Spiša, in : *Historia Scepusii : Dejiny Spiša do roku 1526*. Vol. 1. Ed. : Martin Homza a Stanisław A. Sroka. Bratislava a Kraków : Etc., 2009, s. 118.

³ Martin HOMZA : Včasnostredoveké dejiny Spiša, in : *Historia Scepusii* 1, s. 186.

⁴ Vladimír RÁBIK : Diskusia, in : *Terra Scepusiensis : Stav bádania o dejinách Spiša*. Ed. : Martin Homza a Ryszard Gładkiewicz. Levoča a Wrocław 2003, s. 305.

Obr. 1. Slávnostné privezenie ostatkov grófa Imicha Thökolyho do Kežmarku.

s ideológiou odbojne protihabsbursky naloženej uhorskej šľachty, geneticky čoraz väčšmi spojenej s maďarstvom. Už prvé protihabsburské povstanie Štefana Bočkaja (Bocskey/Bocska) v roku 1604 – 1606 logicky prinieslo zmenu v používaní „štátneho jazyka“ aj na Spiši, kde sa pomadžarčila stoličná správa. Dokonca aj v agende Malej stolice sa na niekoľko rokov objavuje dobová maďarčina. Šlo však o prechodný jav. Ako dokazuje dobová vizitácia posledného spišského prepošta Jána Žigraja (Joannes Sigray) z konca 17. storočia, páni z Markušoviec (Mariášovci/Máriássy) sú jediná kalvínska a maďarská rodina na Spiši. Hoci aj o nich autori štatistických údajov dodávajú, že sú rovnako rodina slovenská.⁵ Ak opomenieme rodinu kežmarských Tököliovcov (Thököly), ktorí zohrali, najmä pokiaľ ide o Imricha Tököliho, viac ako významnú úlohu v dejinách protihabsburských revolt uhorskej šľachty, možno konštatovať, že maďarčina a maďarstvo do polovice 18. storočia, nezohrávali v dejinách Spiša významnejšiu úlohu. Na druhej strane popredné spišské rody (Berzeviciovci/Berzeviczy, Čákovci/Csáky, Hrhovský/Görgey, Mariášovci/Máriássy), ako to dokazujú archívne materiály, zvyčajne používali všetky jazyky monarchie (latinčina, maďarčina, slovenčina i nemčina). Naproti tomu mešťania, kde len mohli, uprednostňovali nemčinu, ako to dosvedčuje levočský kronikár zo 17.

storočia. Magistrát oslovený kráľovským splnomocnencom, aby s ním hovoril po maďarsky, odpovedal, že oni, súc Nemci, iné jazyky nepoznajú. Taktiež sa sťažovali na to, že pre dosadených cudzích radcov museli nemecký odev a obuv zameniť za uhorský (respektíve maďarský). Nemecké a slovenské obyvatelstvo Spiša vyzdvihol vo svojom cestopise Daniel Speer. Podobne ako Gašpar Hain aj on zdôraznil nemecké

ručno radcov ako prvoradý znak ich identity.⁷ Maďarské vplyvy na Spiši môžeme doložiť predovšetkým vďaka reformácii. Ako podčiarkol v 20. storočí Béla Pukánszky, konfesiálna zmena mohla viesť k duchovnému oddaľovaniu sa miestneho, prevažne evanjelickeho obyvateľstva (rovnako Nemcov i Slovákov) od Maďarov. Nestalo sa to však. Zmieneny autor totiž pripomenul fakt, že následkom latinského ducha tu panujúceho humanizmu, Lutherov smer nikde nenarazil na také prekážky ako práve na Spiši. Práve tu popri oficiálnom luteranizme až do konca 16. storočia mal svoj silný tábor Melanchtonov „kryptokalvinizmus“, ktorý vytváral živé spojo s Maďarmi, vo väčšine kalvínskymi. Podľa Pukánszkeho v spišskej protestantskej spisbe chýba mystika, podstatný prvok luteranizmu. Skôr ju charakterizuje nedostatok emocionálnych prvkov.

„Stojí za ňou Spišiak so svojou, dodnes pretrvávajúcou triezvosťou, uvážlivosťou: ten nemá rád hmly, nejasné myšlienky, krajnosť vášní, vrtošivé hry fantázie. Nakoniec aj v lyrike spája to, čo chce povedať, s konkrétnosťami, s nejakým krajom, povestou, anekdotou. Na základe spišskej nemeckej náboženskej literatúry rozpoznávame takého človeka, ktorý vo svojej prirodzenosti má aspoň tak blízko ku kalvínskym Maďarom za Tisou než k iným Nemcom, svojim súkmeňovcom.“

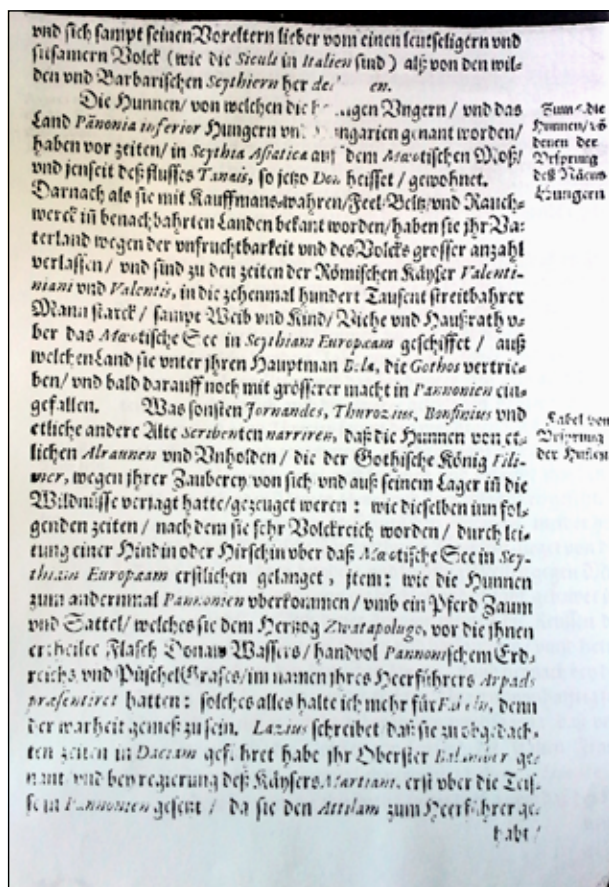
⁵ Henryk Ruciński : Neskorostredoveké dejiny Spiša, in : *Historia Scepusii* 1, s. 340.

⁶ Pozri Joannes SIGRAY : *Visitatio ecclesiarum Scepusiensium*, in : *Additamenta ad Initia progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, ed. : Josephus Hradsky. Szepesváralja 1903 – 1904, s. 199.

⁷ *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Zost. Gáspár HAIN. Budapest 1988, s. 383., 392.; *Magyar Simplicissimus*. Budapest 1956, s. 112.

Dá sa teda povedať, že „reformácia skôr pomáhala, ako prekážala vo formovaní zvláštneho uhro-nemeckého ducha“. Aj pojem *Deutschungar*, vytvorený kežmarským profesorom matematiky Dávidom Fröhlichem (1641), posilňoval uhorské povedomie.⁸ Spišskí nemeckí a slovenskí študenti – rovnako ako budúci kazateľ v Levoči, Augustín Lazari – hrali dôležitú úlohu v rozšírení príslovia, vtedy ešte jednoznačne pozitívneho, *Extra Hungariam non est vita, aut si est, non est ita* („Mimo Uhorska nie je život, alebo ak je, nie je taký“). Lazarim pripomenutá *Pannonia* – po nemecky už znie *Ungarn* – je nostalgickou spomienkou na silnú a šťastnú krajinu z predtureckého obdobia.⁹

Uhorské povedomie a obrana náboženskej slobody sa prepletali najmä počas kuruckých bojov. Aj spišskí Sasi v osobe kežmarského rodáka, evanjelika Imricha Tököliho videli ochrancu náboženskej slobody, hromadne ho podporovali. Rovnako ako jeho chovanca Františka II. Rákociho (Rákóczi). Jeho dôverníkom vo vytváraní diplomatických vzťahov a vykonávaní finančných záležitostí v zahraničí bol práve kežmarský richtár Jakub Kray. Spolu s ďalšími dvoma mešťanmi ho nechal sťat cisársky generál po obsadení mesta v roku 1709. Kežmarskí mučeníci sa neskôr stali poprednými predstaviteľmi hornozemského (v maďarskom chápaní) maďarského panteónu v 19. storočí. Levoča, tradične lojálna kráľovi (pozri dynastickú mentalitu Gašpara Haina), však kapitulovala. Vedľajším efektom tejto kapitulácie sa stal motív zrady spojený s osobou *bielej panej* Juliany Géciovej-Korponaiovej (Géczy-Korpomay, vlastne iba sprostredkovala dohodu medzi podmaršalom Löffelholzom a magistrátom),* ktorý sa vydal na svoju dlhú cestu vďaka tomu, že Rákociho noviny *Mercurius Veridicus* pripísali stratu mesta na účet „jednej jedinej pobehlice“. Na tomto mieste je tiež potrebné pripomenúť Urbana Czeldera, syna mešťana z obce Nálepkovo (Vondrišiel), ktorý u Rákociho slúžil ako plukovník, potom brigádny generál. Práve jeho zástavy posväcoval Daniel Krman v Žiline v roku 1707. Po uzavretí satmárskeho mieru v roku 1711 Urban Czelder organizoval naďalej boj za slobodu.** V tom istom čase sa k nemu pripojilo aj približne 1 200 osôb zo Spiša a okolia. Popravili ho v roku 1714.

Obr. 2. Strana, ktorou začína svoje dejiny Maďarov na Spiši, v Sedmohradsku a Uhorsku Dávid Fröhlich.

Úloha Spiša v novodobom školstve a vede je všeobecne známa, pravda, o ich rozvoj sa zaslúžili predovšetkým tunajší nemeckí intelektuáli. Popritom sa však obohacovala aj maďarská kultúra. Vďaka Spišu vznikol prvý európsky cestopis z pera maďarského autora. Martin Csombor Szepesi, rodák z Moldavy nad Bodvou, ako kežmarský žiak počul o gymnáziu v meste Gdansk. Kežmarok a Elbląg (dnes Poľsko) boli už vtedy prepojené starou študentskou peregrináciou. Nepovšimnutý tak nemohol zostať ani blízky Gdansk.¹⁰ Maďarský mládenec sa vydal do tohto mesta a potom precestoval veľkú časť západnej Európy. Svoje zážitky a dojmy uverejnil neskôr v diele *Europica Varietas* (Košice, 1620). Brewerova tlačiareň v Levoči zase formovala poznatky, všeobecné myslenie celej krajiny vydávaním chýrneho *Lőcsei Kalendárium / Levočského kalendára*. Ten okrem

⁸ Béla PUKÁNSZKY : Magyar-német szellem a Szepességén, in : *Egyetemes Philologiai Közlöny*, roč. 63, 1939, č. 1 – 4, s. 26 – 29.

⁹ Andor TARNAI : *Extra Hungariam non est vita...* (Égy szállóige történetéhez). Budapest 1969 s. 47 – 48.

* Pozri k tomu text Ivana Mrvu s. ??? (poznámka red.).

** V maďarskej historiografii boj za slobodu je totožný s protihabsburskými povstaniami. (poznámka red.).

¹⁰ Pozri úvodnú štúdiu Ivána SÁNDORA KOVÁCSA, in : Szepesi Csombor Márton : *Europica Varietas*. Budapest 1979, s. 14.

kalendárnej časti obsahoval aj krátku kroniku, príbehy a predpovede; v maďarčine vychádzal od roku 1626 skoro každoročne až do roku 1741. Pre jeho popularitu ho začali napodobňovať aj v iných mestách.

Spiš zohral dôležitú úlohu aj v maďarskej hudbe, levočský *Pestný zborník (Lőcsei virginalkönyv)* bol zostavená v rozmedzí rokov 1660 – 1670. Do roku 1924 sa nachádzal v Knižnici evanjelickej cirkvi a. v. v Levoči. Zaiste nebol jedinou zbierkou, ktorý popri módnych medzinárodných hudobných kusoch prezentoval aj panorámu dobovej tanečnej hudby popredných aristokratických rodov na území dnešného Slovenska (nemecké, maďarské, slovenské a poľské kusy). Svojím koloritom pritom predznamenáva verbunkovú hudbu, základ maďarskej národnej muziky v 19. storočí.

Počiatky modernej maďarskej národnej ideológie na Spiši v časoch osvietenstva a v období reforiem

Uhorské povedomie nemeckej elity na Spiši, na rozdiel od Sasov v Sedmohradsku, postupom času ešte zosilnelo. Takže už vôbec nebolo možné vyčleniť nejakú nemeckú identitu, moderné jazykové povedomie, skôr sa rozvíjalo uhorské vlastenectvo a myšlienka zdieľania spoločných historických osudov s Maďarmi. Okrem iného z toho vyplývalo, že spišskí Nemci uznávali celokrajinskú úlohu maďarčiny ako hlavného jazyka. Nevýhodná hospodárska politika a rekatolizačné snahy v 18. storočí – dosť násilné až do panovania Jozefa II. – Nemcov na Spiši ako protestantov a tiež ako remeselníkov a obchodníkov postupne naladzovali proti viedenskému dvoru. Robili z nich prívržencov reformných snáh zemanstva a vôbec domácej uhorskej politiky, ktorú začali pokladať za národnú a *maďarskú*. Absenciu modernej nemeckej národnej identity, ako aj prioritu uhorského krajinského patriotizmu u nich odzrkadľoval aj fakt, že keď Jozef II. zaviedol nemčinu ako oficiálny jazyk v celej habsburskej monarchii, spišskí Sasi, urazení zrušením ich autonómie,

začali svoje protokoly viesť v latinčine (až do roku 1845, do používania vtedy už úradnej maďarčiny).¹¹ V súvislosti so spišskými mestami vzdvihol záujem o maďarčinu autor priekopníckej príručky krajinského sprievodcu, ktorý predtým roky sám vyučoval v Levoči: „V prípade ich nemeckých obyvateľov je chvályhodné, že sa aj maďarčinu naučia.“¹²

Popri tejto tendencii stále pretrvávala dôležitá úloha latinčiny, ktorá vo veľkej miere pomáhala dolnozemskej Maďarom, na druhej strane Nemcom a Slovákom z Hornej zeme (mysliac územie dnešného Slovenska), aby sa mohli navzájom spoznávať a učiť svoje jazyky a kultúru toho druhého. Ide o systém výmeny detí, obzvlášť typický pre Spiš a južnejšie regióny Uhorska. Spišiaci si skoro uvedomili, že „ich kompetencie, informovanosť v otázkach obchodu, spojená s ich nemeckým jazykom boli výnimočnou hodnotou.“¹³ Dolnozemskej rodiny posielali svojich synov k tunajším rodinám „na nemecké/slovenské slovo“. Cieľom takejto výmeny bolo rozšírenie hospodárskych alebo remeselníckych poznatkov, ale tiež štúdium na nejakej miestnej prestížnej škole. Výhodou Spiša bolo aj to, že Maďari už v južných jarmočných mestách spoznali a vážili si spišských obchodníkov a remeselníkov. Mentálne a emocionálne ich považovali za sebe blízkych, a to aj z politického a konfesijného hľadiska. Kalvíni obzvlášť obľubovali evanjelické lýceum v Kežmarku, čo sa dá doložiť najmä od roku 1700. Od návštevy lýcea ich neodrádzala ani 200 – 300 kilometrová, viacdňová cesta. Robili tak i napriek tomu, že Banát, južné Sedmohradsko – tamojšia „Zem Sasov“, boli bližšie. Nemeckí a slovenskí žiaci lýcea sa zase učili maďarčinu predovšetkým na evanjelickom gymnázii v Miškovci (Miskolc).¹⁴

Na sklonku 18. a 19. storočia si nemeckí intelektuáli na Spiši uvedomovali tri možné cesty svojho ďalšieho napredovania. Prvú predstavovalo dokonalé ovládanie maďarského jazyka, spoznávanie sa s jeho literatúrou. Túto cestu presadzovali také osobnosti ako Ján Asbóth (1768 – 1823), profesor v Levoči, potom v Kežmarku, napriek svojmu priezvisku mal nemeckú identitu.

¹¹ Győző BRUCKNER : A Szepesség múltja és mai lakói, in : *A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapestén” fenállásának 50. évfordulójára*, ed. : János Loisch. Budapest 1926, s. 21 – 22.

¹² András VÁLYI : *Magyarországnak leírása*, zv. III k. (heslo „Szepes vármegye”). Buda 1799.

¹³ Imre DANKÓ : Alföldi tanuló cseregyerekek a Szepességben, in : *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* 3. Budapest 1993, s. 1650.

¹⁴ László KÓSA : Gyermekcsere és nyelvtanulás, in : *Nemesek, polgárok, parasztok*. Budapest 2003. K otázke ešte pozri : Anikó FÜVESSY : Debreceni cseregyerekek a szepességi Merényben, in : *Tanulmányok és közlemények*, ed. : Zoltán Ujváry. Debrecen–Szolnok 1995.

Podľa neho poslaním nemeckých literátov bolo udomáčniť na Spiši klenoty zahraničnej vzdelanosti, predovšetkým nemeckej.

„V Uhorsku vo vedeckom vzdelaní sotva môže hocikto zápašiť s nemeckými protestantskými intelektuálmi; ak si však táto (nemecká) inteligencia osvojí ešte aj maďarčinu, vtedy sa systematickou prácou naozaj povýši na vedúcu vrstvu domácej vzdelanosti.“

Jakub Glatz (1776 – 1831), narodený v Poprade, potom pôsobiaci vo Viedni a v Bratislave, tiež hlásal, že všetky naozajstné kultúrne hodnoty tu vznikli väčšinou zásluhou Nemcov. Očakával však od svojich spoluobčanov spoznávanie a prevzatie nemeckej kultúry.¹⁵ Aj v kruhu zemanov nájdeme príklad na stotožňovanie sa s celou ríšou v jozefinskom duchu, t. j. s jej nemeckým jazykom, paralelne so spončovaním národných jazykov. Gregor Berzevici (Gergely Berzeviczy) aj vo víre obnovy maďarského jazyka a dynamických kultúrnych snáh zastával názor, že povýšenie národa sa dá uskutočniť iba ekonomickou modernizáciou, preto písanie gramatík považoval za zbytočné vyčerpanie energie. Dve koncepcie budovania národa, t. j. francúzske, štátonárodné a nemecké, kultúrnonárodné chápanie sa v roku 1817 konfrontovali v jeho spore s Františkom Kazincim (Ferencom Kazinczom), otcom modernej maďarčiny a literárneho života. V Berzevicich očiach trojjazyčnosť Spiša stála nad všetkými hodnotami. Napríklad na istej skúške na kežmarskom lýceu žiadal svojich žiakov, aby danú Horáciovu ódu preložili do svojej materčiny.¹⁶

Podobne zostal sebedomým Spišiakom aj Imrich Fest (Spišské Podhradie, 1817 – Budapešť, 1883), mienkotvorná osobnosť uhorskej obchodnej politiky. Imrich Fest, najprv spišský podžupan, potom poslanec, štátny tajomník, podpredseda Rakúsko-uhorskej banky, si síce usilovnou prácou osvojil maďarčinu, ale vždy sa obklopoval rodákmi a popritom zostal nemeckým básnikom. Aj keď sa stotožňoval maďarskou s štátnou ideou, voči Maďarom prezentoval rezervovaný postoj, ako to osvedčujú jeho kritické slová zo dní roka meruôsmeho:

Obr. 3. Gregor Berzevici (Veľká Lomnica, 1763 – 1822).

„Videli sme mnoho chvastajúcich sa vojakov a to sangvinické ponášanie sa, charakteristické pre národnú náturu Maďarov, boľnými pocitmi naplnilo nás, ktorí sme z toho na Spiši už vytriezveli.“¹⁷

Nielen tolerančné spišské meštianske myslenie, ale aj tradičné uhorské povedomie, napriek svojim zemianskym koreňom zo Zadunajska, stelesňoval aj Karol Juraj Rummy (1780 – 1847). Narodil sa v Spišskej Novej Vsi, vyučoval v Kežmarku, v Spišskej Novej Vsi a v Levoči (nakoniec sa na pozvanie prímasa Alexandra Rudnaya dostal do Ostrihomu), celý život zasvätil obojstrannému spoznávaniu sa a kultúrnej vzájomnosti domácich etník (maďarskej, slovenskej, nemeckej) a sprostredkovať ich kultúru cudzincom. Na podporu svojich cieľov plánoval vydávať v nemčine almanach (výšiel iba prvý zväzok) a časopis, ktorý však nakoniec nevyšiel.¹⁸

¹⁵ Béla PUKÁNSZKY : *Német polgárság magyar földön*. Budapest é. n., s. 24 – 29.

¹⁶ István FRIED : Egy elmúlt világ emlékezete. (Kérdések a Szepesség többnyelvűsége, kulturáltsága körül.), in : *Forrás*, roč. 41, 2009, č. 4, s. 85.

¹⁷ Jeho vlastný životopis vyšiel aj po maďarsky : Imre FEST *Emlékirataim*. Budapest 1999., citát je na s. 61.

K jeho životnej dráhe a identite bližšie : Péter GERHARD : Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. Fest Imre és Edmund Steinacker esete, in : *Aetas*, roč. 23, 2008. č. 3

¹⁸ FRIED : c. d., s. 86.

Obr. 4. Karol Juraj Romy (Spišská Nová Ves, 1780 – Ostrihom, 1847).

„Uhorská vlasť má viac jazykov, t. j. ten maďarský, slovenský, nemecký, chorvátsky, srbský, ruský, rumunský atď., lebo Uhorsko je vlasťou nielen maďarských, ale aj tu bývajúcich slovenských, nemeckých atď. mešťanov a poddaných.“

Myšlienka vzájomnej úcty a tolerancie národov Uhorského kráľovstva od tridsiatych rokov 19. storočia začala ustupovať do úzadia. Romyho napádali rôzni básnici, najprv Alexander Vahot, potom maďarský národný básnik Mihály Vörösmarty: „Ludské pokolenie môže od teba čakať nový Babylon“ (*Rumynak*, 'Rumymu', 1834).¹⁹ Predstavitelia maďarskej verejnosti si uvedomovali nemaďarský ráz Spiša. Popri osobných skúsenostiach im to dokazovalo aj dielo ďalšieho vzdelanca Kristiána Genersicha:

„Maďarčina je konverzačným jazykom len zemanov, Nepoznám ani jednu lokalitu na Spiši, kde by

*bola rečou ľudu. Dokonca ani v sídle stolice kopijnikov, hoci tam žijú sami zemania. Jej obyvatelia hovoria československým jazykom.“*²⁰

Historikov skúmajúcich dejiny Kežmarku iste nevedla žiadna predpojatosť voči Maďarom, čo neskôr podčiarkol vo vojej vlastivednej príručke štatistik Elek Fényes († 1876): „Niet ani jednej maďarskej lokality, ale zemania a mešťania väčšinou hovoria aj po maďarsky.“ V súvislosti s dobovými plánmi s týmto starým spišským uhorským komitátom je tiež dôležité jeho nasledujúce potvrdenie:

*„[Nemci] vedy a krásne umenia majú veľmi radi, a naozaj málo, ba asi žiadna iná župa nedala našej vlasti toľko vynikajúcich mužov ako Spiš.“*²¹

Doba a dobové uhorské politické elity však už kráčali k maďarizácii v politike, v spoločenskom živote, aj v jazykovej oblasti, hoci, ako sme videli, väčšina vedúcich politických osobností nechcela a nebola ochotná rozhodnúť, ktorý jazyk je v monarchii vnajdôležitejší, a zachovávala si materčinu a viackultúrnosť. Podobne ako vedúci predstaviteľ maďarského reformného hnutia Štefan Séčeni (István Széchenyi), tak aj Ludovít Košút (Lajos Kossuth) († 1894) chcel napríklad úplnou integráciou nemeckého mešťanstva nahradiť chýbajúcu strednú vrstvu v Uhorsku:

„Naša vlasť sa môže vyvíjať len čo najrýchlejším vznikom vhodného stredného stavu. Tento stredný stav získame iba z obyvateľov slobodných kráľovských miest. Ale tí sú Nemcami, zatiaľ čo ten stredný stav musí byť maďarským, nesmie byť žiadnym iným.“

Ba premknutý dobovým strachom z pohltienia zo strany Nemcov a Rusov, celé maďarské etnikum chcel posilňovať okrem iných aj obyvateľmi spišských miest, lebo tak:

*„by sme nedobytnou baštou posilnili starobylú pevnosť nášho národného bytia. Zrazu sem patrí 16 spišských miest. Ich postavenie je čírou anomáliou, keď si uvedomíme ich dôležitosť, príde nám na um, že na severe by mohli byť strážcami našej vlasti.“*²²

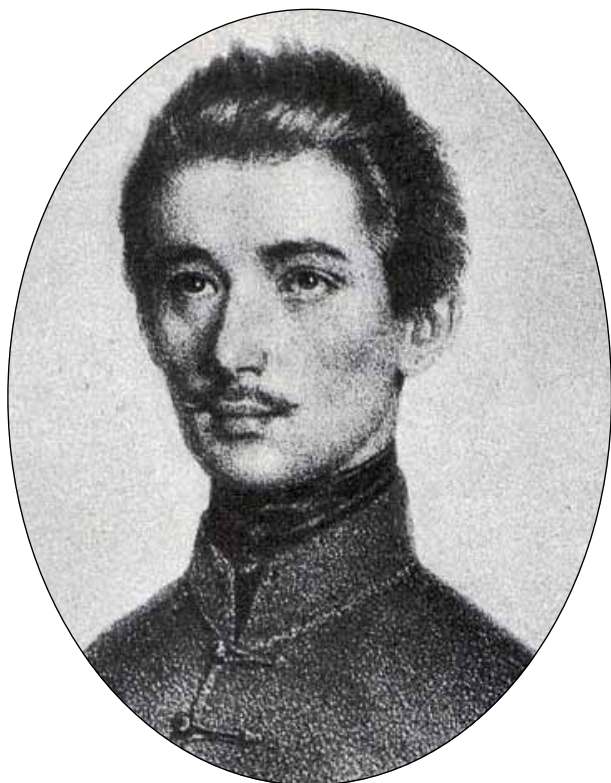
¹⁹ István FRIED : Romy Károly György, a kultúrközvetítő 1828 – 1847), in : *Filológiai Közlöny*, roč. 9, 1963, č. 1 – 2, s. 215 – 216.

²⁰ FRIED : Egy elmúlt világ, s. 84.

²¹ Elek FÉNYES : *Magyarországunk s a hozzá kapcsolt tartományokunk mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Trattner-Károlyi, Pest, 1837. III. 296 – 297.

²² Lajos KOSSUTH : Igénytelen nézetek, in : *Pesti Hírlap*, roč. 2, 1842, č. 184.; ku Kossuthovym názorom bližšie pozri : János VARGA : A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben, in : *Történelmi Szemle*, roč. 4, 1961, č. 3, s. 297, ďalej Domokos KOSÁRY : A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841 – 1844, in : *Századok*, roč. 77, 1943, s. 402, 408.

Netrpezlivé očakávanie doby stelesnil Alexander Petőfi (Petrovič) († 1849) v cestopise z roku 1845:

Obr. 5. Alexander Petőfi v polovici štyridsiatych rokov 19. storočia.

„... ostatnú časť dňa sme museli stráviť v starej Levoči, kde tlčú srdiečka mnohým mladým pekným dievčatám (...), ale nie pre maďarčinu, preto, súc bársako švárne, nie sú hodné ďalších slov.“²³

Ján Fridrich Wilhelm Wittchen (1837 – 1906), evanjelický farár a kazateľ v Lubicu, patrila k ďalším Spišiakom, ktorý sa nechcel vzdať svojho nemeckého jazyka. Hlásal však naďalej tradičný uhorský krajinský patriotizmus. Vo svojej básnickej zbierke vytlačenej v Levoči v roku 1839 napríklad napísal: „Ak si hľadáš krajinu, kde by si sa mohol usadiť, zostaň v Uhorsku, budeš šťastný a veselý.“ V jeho postoji dominuje skôr pozícia človeka stojaceho mimo vlastný prúd, zdržanlivosť voči Maďarom, kým iní aj ustúpili, vidiac spojitosť maďarizácie a reformných úsilí („republikanizmus“). Na istú báseň neidentifikovaného T. G. (*Pesther Tageblatt*,

1841), napísanú v konzervatívnom duchu, dal bičujúcu veršovanú odpoveď E. H. Zosmiešnil

Obr. 6. Karoll Thern zo Spišskej Novej Vsi pomáha zakladať maďarskú národnú hudbu.

v nej zaostávanie regiónu od dobových ideí:

„Lebo tí narodení na Spiši ležia deväť dní slepi* / A ich oči sa otvárajú až v desiaty na svetlo: / Preto dúfam, po tom, keď odbehne aj deviate leto, / Uvidíš, čo si mohol vidieť už pred deviatimi rokmi.“²⁴

Iným ilustratívnym príkladom je hudobný skladateľ Karol Thern (1817 – 1886), narodený v Spišskej Novej Vsi. Sotva vedel po maďarsky, ale v Pešti komponoval a formoval maďarskú národnú hudbu (piesne, ľudové hry). Stal sa dirigentom Národného divadla, po roku 1848 – 1849 zase profesorom na národnom konzervatóriu.²⁵ Úsmevne zasa pôsobí príbeh rodiny Liedemannovcov, popredných obchodníkov zo Spišskej Novej Vsi. Títo si síce zachovali nemecký jazyk, ale vyčítali synovi Fridrichovi, pôsobiacemu v Pešti, že si „nepatrioticky“ chcel vziať

²³ Sándor PETŐFI: Úti jegyzetek, in: *Tornyok és temetők*. Magyar írók utazásai a Felvidéken, ed.: Gusztáv TAMÁS FILEP–László TÓTH. Budapest 1999, s. 57.

* Alúzia na známe slovné spojenie „slepi Špišaci“, ktoré sa pre dvoje hodín na kostolnej veži pôvodne vzťahovalo na obyvateľov Spišskej Novej Vsi. Neskôr rozšírené na všetkých Spišiakov (poznámka autora).

²⁴ László TARNÓI: Nemzeti azonosságtudat Magyarországon 1848 előtt német nyelvű költészetének tükrében, in: *Limes*, roč. 15, 2002, č. 1, s. 89, 93 – 94.

²⁵ PUKÁNSZKY: *Német polgárság*, s. 55.

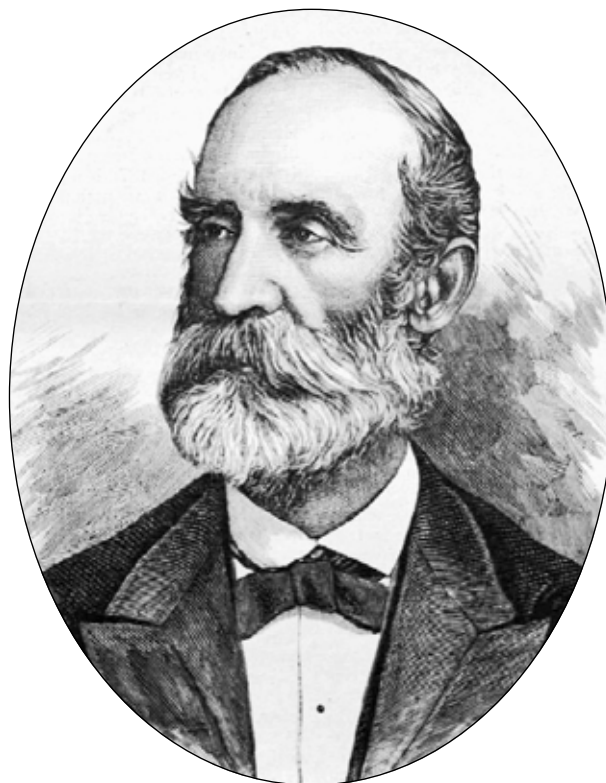
za manželku dievča z Nemecka. Mládenec sa bránil tým, že jeho snúbenica sa potom stane Maďarkou.²⁶

Obr. 7. Pavol Hunfalvy, otec teórie o ugrofínskom pôvode dnešných Maďarov.

S plynutím času sa však stále viac a viac osobností dostávalo do tábora maďarskej reformnej politiky a tým aj maďarčiny. Evanjelický farár a kazateľ Jakub Melcer z Popradu (1782 – 1836) prešiel zo svojho úzkeho, lokálneho spišského patriotizmu cez spoznávanie krajiných dejín až k ideám maďarstva, a tak získal maďarskú identitu. Spišiak Ludovít Tavasi-Teichgräber († 1877), vtedy pedagóg v Pešti, na istom bankete v roku 1848 vášnivo vyhlásil, že medzi občanmi Uhorska niet Nemcov, ba aj tí s nemeckou materčinou sú Maďari.²⁷ Ako typický príklad integrácie slúži životná dráha Jonatána Brósza († 1893). Syn staviteľského majstra sa narodil vo Veľkej (1823). Základné vzdelanie získal na kežmarskom lýceu. Znalosť maďarčiny a maďarskú identitu však získal až na prešovskom kolégiu. Ovplyvnili ho predovšetkým prednášky profesora Andreja Vandráka (András Vandrák). Tu sa nadchol liberalizmom, prelínajúcim sa s maďarizáciou. Odtiaľ už viedla priama cesta k revolučnému vystúpeniu v rokoch 1848 – 1849.

Ako jedna z vedúcich osobností uhorskej národnej gardy vo Veľkej sa v decembri zúčastnil bitky

Obr. 8. Ján Hunfalvy, zakladateľ maďarskej maďarskej geografie.

pri Košiciach. V máji roku 1849 to bol on, kto na námestí Veľkej prečítal nahlas po maďarsky *Deklaráciu nezávislosti* (detronizáciu Habsburgovcov), obklopený plesajúcimi obyvateľmi. Po revolúcii sa pre svoju činnosť dostal do žalára, neskôr musel pre vykonávanie advokátskeho povolania absolvovať odbornú skúšku z nemčiny, teda sa už pokladal za Maďara. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní sa stal uznávaným advokátom. Kúpil si na Hlavnej ulici v Košiciach dom niekdajšej grófskej rodiny. Vo svojom liste dcérke jej dokonalou maďarčinou dával rady v súvislosti so správnym koncipovaním textov. Pracovným a literárnym jazykom v rodine však zostala nemčina. K úspechu rodiny v neposlednom rade prispievala spišská pracovitosť a puritánska mentalita.²⁸

V období reforiem sa sformovalo maďarské povedomie dvoch budúcich vedcov: Pavol Hunfalvy (pôvodným priezviskom *Hunsdorfer*; Veľký Slavkov, 1810 – Budapešť, 1891) v štyridsiatych rokoch 19. storočia bol v celej krajine známym

²⁶ Tamže, s. 59, ďalej : György KÖVÉR : Egy biedermeier cipster polgárcsalád életstratégiája, in : *Kőfallal, sárpalánkkal. Város történeti tanulmányok*, ed. : Zsófia NÉMET – Csaba SASFI. Debrecen 1997, s. 177.

²⁷ PUKÁNSZKY : *Német polgárság*, s. 40 – 41, 77.

²⁸ László SZIKLAY : Brósz Jonathán, in : *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Budapest 1987, s. 140 – 160.

profesorom kežmarského lýcea. V roku 1849 sa stal notárom národného zhromaždenia v Debrečíne. Od päťdesiatych rokov pôsobil v Pešť-Budíne ako knihovník Maďarskej akadémie vied. Stal sa vedúcim jazykovedcom, historikom a etnografom obdobia dualizmu. Vďaka svojmu postaveniu uznávaného vedca presadil prijatie teórie ugrofinského pôvodu maďarčiny (preto prívrženci tureckej, ba skýtskej, sumerskej teórie ho dodnes považujú za „osobu cudzieho srdca“, nepriateľa národa, inak si naozaj príliš nevážil lingvisticke schopnosti Maďarov²⁹). Ján Hunfalvy (Veľký Slavkov, 1820 – Budapešť, 1888). Vyučoval, podobne ako svoj brat, v Kežmarku na lýceu, tiež sa po bratovom boku zúčastnil revolučných bojov v rokoch merusôsmych (1848 – 1849). Za svoju revolučnú činnosť ho dokonca odsúdili na smrť. Po udelení milosti a prepustení z väzenia sa usadil v Pešti. Po vyrovnaní sa stal vedúcim katedry, akademikom, predsedom novozaloženej zemepisnej spoločnosti, čím prispel k založeniu geografickej vedy v Uhorsku.

Uvedené životné dráhy ilustrujú sebauvedovací pohyb, aj keď nie masový, ktorý uspokojil maďarskú verejnosť v súvislosti s integráciou spišských Nemcov. V týchto mienkotvorných kruhoch však vzbudili obavy literárne úsilie slovenských žiakov na levočskom lýceu, organizačná práca profesora Michala Hlaváčka († 1885), aktivita *Společnosti česko-slovanskej*, založenej roku 1832. V roku 1840 sa začal útok v publicistike proti vtedy publikovanému almanachu *Jitřenka*. Autor, „K. Szatócs“ (vlastne Karol Kramrčík (Károly Kramarcsik), 1813 – 1895), vidiac „utopické rojčenia“, „fanatické lipnutie za neznámou Sláviou“, odpustil žiakom výlučne preto, lebo

„nevedia, že v našej vlasti národné bytie, zákonná sloboda a šťastie spoločenského života môžu pre nás rozkvítať jedine pod štítom maďarčiny; nevedia, že sa usilujú neúspešne, že nad nimi a proti nim je triezva moc prebudeného národa a zákony; zabudli na to, že ich uhorskí hrdinovia zo slovanského kmeňa, na ktorých sú taik hrdí, bojovali, krvácali a zomreli nie za slovanskú, ale za maďarskú vlasť.“

Čoskoro odsúdil levočské snahy Slovákov list grófa Karola Zaia (Károly Zay), v ktorom tento hlavný dozorca uhorskej evanjelickej cirkvi a. v. podčiarkol:

„Slovenský jazyk už nie je rečou slobody, protestantizmu [lež vraj panslavizmu, vzbudeného ruským despotizmom], a tak ako burcujúci element ich vývoj len ohrozuje.“

Podľa neho iba maďarčina môže byť jazykom pokroku a občianskej slobody.³⁰

Spiš počas revolúcie a boja za slobodu v rokoch 1848 – 1849*

Nemeckí mešťania Spišskej stolice na začiatku reagovali zdržanlivo na správy z Pešti. Už čoskoro sa však situácia zmenila a k revolučnému pohybu sa pripojilo stále viac a viac oduševnených uhorských patriotov. Lekár európskeho významu Fridrich Fleischer (Matejovce, 1813 – Levoča, 1890) organizoval dobrovoľný oddiel. Do légie s umrlčou hlavou založenej Jozefom Szeredym tiež vstúpilo mnoho obyvateľov spišských miest. Slová Bélu Pukánszkeho, historika z prvej polovice 20. storočia napriek istej apologetickej reflexii atmosféru prvých dní revolúcie na Spiši:

„Je skoro zázračné, že Spišiáci, ktorí sa dovtedy len pomaly roztápali, boli uväznení, všetkých vášnivých krajností sa stránili, teraz sa masovo ponáhľajú do šíkov domoobrany.“³¹

Spiš vpísal svoje meno do revolučných bojov merusôsmych rokov najmä vďaka bitke pri Branisku, ktorá sa odohrala 5. februára 1849. Oddiely plukovníka Richarda Guyona (väčšinou Slováci, ktorých piarista Imrich Erdősi povzbudzoval vpred po slovensky s krucifixom v ruke) tu pre hornodunajské vojská Artura Görgeyho (narodného v Toporci) vybojovali prístup k Tise, k táboru hlavných síl, čo umožnilo prípravu víťaznej jarnej výpravy. Čitatelia neskorších maďarských monografií i populárnych diel, venovaných maďarskej revolúcii roku 1848 a 1849 sa s opisom

²⁹ Vilmos N[EMÉNYI] SZEPESI : *Az ősi Szepesség*. Budapest 1943, s. 10.

³⁰ K. SZATÓCS : A Panslavizmus cseh-szláv hősei Lócsén, in : *Társalkodó*, roč. 9, 1840, č. 92, s. 365 – 366; Elek MENYŐRI : A hazánkban a tótosodás ügyében. Tamže, č. 102, s. 405.

* Zodpovedá zaužíwanej maďarskej historickej terminológii (poznámka red.).

³¹ PUKÁNSZKY : *Német polgárság*, s. 82.

Obr. 9. Jednou z najvýznamnejších postáv maďarskej revolúcie bol spišský rodák Artur Görgei (obraz Miklósa Barabása).

tejto udalosti mohli stretnúť mnohokrát. Najmä v rámci rôznych patetických spracovaní (dokonca aj od slovenského autora, lojalného k maďarskej štátnej ideji).³² Spišskí mešťania si tiež zachovávali v úcte pamiatku na túto bitku. Neskôr to priznal aj Edmund Steinacker († 1929), slávny inžinier a obranca národných práv karpatských Nemcov v uhorskom parlamente. Jeho ujo, Alexander Westher, vážený mešťan, sám účastník bojov, na letnom výlete roku 1850 ho práve tu, na priesmyku Branisko zaprisahal, aby v celom svojom živote zostal verný ideálu slobody Uhorska.

V päťdesiatych rokoch – v západnej Európe, už ako známy teológ a filológ – sa pomaďarčil syn tkáča vo Veľkej, Jonatán Haberern (1818 – Budapešť, 1880), ktorého okrem protestantského liberalizmu viedli do tábora Maďarov jeho protihabsburské pocity, na vrchole boja proti utláčaniu a za slobodu. Istý bývalý domobranca zo Smolníka už v starom veku stále očakával návrat vodcu revolúcie s týmito slovami:

„Existuje iba jeden Boh a jeden jediný veľký človek, ktorý sa volá Kossuth! Zapamätaj si to, lebo

iste budeš jeho vojakom, keď ten velikán príde, aby našu vlasť oslobodil.“³³

Spiš počas modernizácie Uhorska v období dualizmu

Polstoročie po rakúsko-uhorskom vyrovnaní prinieslo azda najintenzívnejšiu maďarskú prítomnosť na Spiši v jeho dejinách. V tom istom období zostal Spiš zároveň územím, ktoré zohrávalo významnú úlohu v domácej vede. K tomu sa pridali krásy a kultúrne bohatstvo Spiša sa začalo reflektovať aj v maďarskej beletrii.

To sa však neudialo vďaka nejakému hospodárskemu rozkvetu. Pravda, rozvíjajúce sa baníctvo a hutníctvo železa (Krompachy, Dobšiná, Stratená), sporadická ťažba farebných rúd (Smolník, Dobšiná, Spišská Nová Ves) priťahovali na Spiš aj Maďarov. Len v Krompachoch sa v roku 1910 registrovalo až 677 maďarských robotníkov.³⁴ Obdobie dualizmu, naopak, charakterizuje skôr kríza poľnohospodárstva (zemiakový mor), úpadok tradičných remesiel a obchodných ciest (železnica ako konkurent povozníctva, škodlivé vplyvy trate Košice – Bohumín na miestnych výrobcov, remeselníkov, pokles obchodu vína pre filoxéru atď.). Dobová práca upozorňuje na úpadok Nemcov a usiluje sa pomenovať viaceré problémy modernizácie na Spiši – vysťahovalectvo, alkoholizmus, nedostatok živej verejnej angažovanosti a spoločenskej vrstvy stredných statkárov.³⁵ Vnútoraná migrácia a vysťahovalectvo do zámoria sa stali masovým zjavom nielen u pospolitého ľudu, ale aj v kruhoch inteligencie. Mnohí sa pokúsili uplatniť v Budapešti. V dynamicky sa rozvíjajúcom hlavnom meste mohli dobre vzdelaní Spišiaci pokojne rátať s rýchlou kariérou a následne s dobrými pozíciami. Ako na to poukazuje retrospektívny pohľad z 20. storočia:

„Vedomí si svojich hodnôt, naši Spišiaci ani neboli veľmi nútení pretláčať sa lakťami. Pred Spišiakom sa každé dvere otvárali. Lebo slovo ‚spišské‘ znamenalo spoľahlivé vedomosti, statočnosť, vlastenectvo a európanstvo.“³⁶

V roku 1876 bol založený Spišský spolok v Budapešti

³² György GRACZA : *Az 1848 – 49-iki magyar szabadságharc története*. Budapest é. n., zv. IV., s. 500 – 503. Uplatnenie maďarského hľadiska pre slovenské publikum : Adolf PECHÁNY : *Dejiny uhorského boja za slobodu r. 1848 – 49*. Budapešť 1903, s. 153.

³³ PUKÁNSZKY : *Német polgárság*, s. 62 – 63, 83, 85.

³⁴ Márton CZIRFUSZ : *A szepességi százok a dualizmus korában*, in : *Adsumus III. Tanulmányok az V. Eötvös Konferencia előadásaiából*, ed. : Zoltán KAPONYA– István KOVÁCS. Budapest 2005, s. 112.

³⁵ Béla FORBERGER : *A szepesi német elem pusztulásáról*. Igló 1909, s. 21.

³⁶ N[EMÉNYI] SZEPESI : c. d., s. 20.

(*Szepesi Egyesület Budapesten*) s cieľom podporovania chudobných študentov. Zároveň usporadúval spoločenské schôdzky a prednášky. Až do svetovej vojny počet jeho členov vzrástol ponad štyristo osôb. Jeho prestíž umocňovali vážne a významné osobnosti verejného života.³⁷

Atraktivita maďarstva, či už v politickom, ekonomickom, kultúrnom, ale i vedeckom slova zmysle nepriamo spôsobila, že aj na Spiši začalo pribúdať Maďarov. Ich počet, aspoň v štatistike, sa medzi rokmi 1880 – 1910 späťnásobil, z 3 478 na 18 566 (t. j. z 2 na 11% obyvateľstva župy). Len v Spišskej Novej Vsi počas troch desaťročí vzrástol z 569 na 3 494, v spomenutých Krompachoch z 29 na 2 560, v Levoči z 627 na 2 410, v Kežmarku z 347 na 1 314. Z uvedenej štatistiky je jasné, že veľkú časť týchto Maďarov tvorili asimilanti. Väčšina z nich sa po vzniku Česko-Slovenska (podľa údajov z roku 1921) už za Maďarov neprihlásila. Vtedajší podstatne nižší počet – 5 337 osôb maďarskej národnosti – sa totiž nedá vysvetliť výlučne emigrovaním, ani početnou kategóriou *iní*.³⁸ Uvedený rast počtu Maďarov na Spiši nebol ani zďaleka taký hromadný, akoby sa čakalo, ani podľa čísiel, ani podľa úsudku súčasníkov. Miestny historik Fridrich Šváby († 1904) hovoril o „*potešiteľnom, ale nie dostatočnom pomadžarčovaní sa*“. Nanajvýš bol spokojný s Levočou, kde podľa neho pre mladšiu generáciu maďarčina už bola samozrejmosťou. Lepšie oblečené meštianstvo korzujúce na námestí sa údajne podľa neho rozprávalo skoro výlučne po maďarsky.³⁹ V roku 1910 Maďarov v Levoči skutočne pribudlo. Nemcov ubúdalo (spolu 1 377 osôb). Relatívnu väčšinu však naďalej tvorili Slováci (3 094 osôb). Citovaný autor vo svojej práci ďalej upozorňuje na znepokojujúci zjav – poslovenčovanie sa. Iný autor – Béla Forberger pripomína, že miestni Nemci keď by sa radšej pomadžarčili, „*to by nám slúžilo na potechu, ba radosť*“.⁴⁰ Neskoršie súhrnné dielo Béla Pukánszkeho tiež podčiarklo pomalé tempo asimilácie. Jeho príčinou mala byť silno zastúpená inteligencia, ktorá na Spiši pestovala staré tradície jazykovej a národnej tolerancie, lpela na lokálnom patriotizme a kolektívnom duchu spišiakov.⁴¹

Trojazyčnosť a viackultúrnosť tak zostali naďalej rozhodujúcim fenoménom Spiša. Takto to neskôr zachytil v rozpomienkach aj Imrich Csáky († 1961), c. k. diplomat, neskôr maďarský minister zahraničných vecí:

Obr. 10. Imrich Csáky sa stal maďarským ministrom zahraničných vecí.

„*Po maďarsky sa obyčajne hovorilo so slovanskou výslovnosťou, (...) po nemecky zase miestnym nárečím, (...) kým slovenčina bola nejakým klasickým slovenským jazykom, ktorým sa hovorí na západnom Slovensku a Morave, bol to silne odlišný dialekt, ktorý obsahoval nakoniec aj slová prevzaté z latinčiny a francúzštiny. Z rôznosti použitých jazykov vyplývalo, že správny Spišiak obyčajne hovoril súčasne v každom z troch jazykov.*“⁴²

Podobne ako v období reforiem, asimilácia spišských Nemcov sa dostala do popredia v súvekej maďarizujúcej politickej literatúre. Podľa popredného odborníka verejného práva a administrácie Gusztáva Beksicsa „*početný nemecký živel na Spiši v slovenskom prostredí je priekopníkom Maďarov*“.⁴³

Maďarskú prítomnosť na Spiši posilňoval školský systém a v ňom najmä povinná maďarčina

³⁷ Gyula ULBRICH a János KIRSCHNER : A „Szepesi Egyesület Budapesten“ 1876 – 1926, in : A Szepesség. Emlékkönyv, s. 226.

³⁸ Prameň údajov : A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1880 – 1941), zost. József KEPECS. Budapest 1995.

³⁹ Frigyes SVÁBY : A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története. Lőcse 1895, s. 328, ďalej : A Szepesség lakosságának sociológiai viszonyai a XVIII. és XIX. században. Lőcse 1901, s. 84 – 85.

⁴⁰ FORBERGER : c. d., s. 10, 32.

⁴¹ PUKÁNSZKY : Német polgárság, s. 157.

⁴² FRIED : Egy elmúlt világ, s. 81.

⁴³ Gusztáv BEKSICS : Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra. Budapest 1883, s. 7.

ako vyučovací jazyk na štátnych školách. V neposlednom rade však aj už zmienená exkluzívna prítomnosť maďarských chlapcov – študentov. Spomienky zo školských rokov na Spiši intenzívne žili vo verejnej mienke Maďarov ešte aj v medzivojnovom období, ako to osvedčujú slová reprezentatívnej antológie:

„Spišská Nová Ves, Kežmarok, Levoča. Vy, požehnané mestá žiakov, slnečné bydliská nášho šťastného študentského života. (...) Hovorte nám o ťažkom maďarskom lalotaní maluškých spišských detí, o zápase tam sa hrnúcich opálených, hnedých chlapcov z Dolnej zeme, v čiernom šnurovaní, s nemčinou.“

V tej istej knihe si možno prečítať, aké zážitky prinášali oné roky:

„Z veľkých dolnozemských miest prachu, roviny a monotónnych agátových ciest žiaci sa naraz dostali do pôvabného mestečka, plného tradícií, na veži ktorého ešte stojí nemecký strážca, à la Rotenburg‘ a spieva ‚Gott mit uns‘, na čo dostáva od nejakej zabávajúcej sa skupiny starobylý žart: ‚Komm herunter, trink mit uns!‘... Dievčatá sú plavé s fialovými očami a z mrežovaných okien poschodových domov

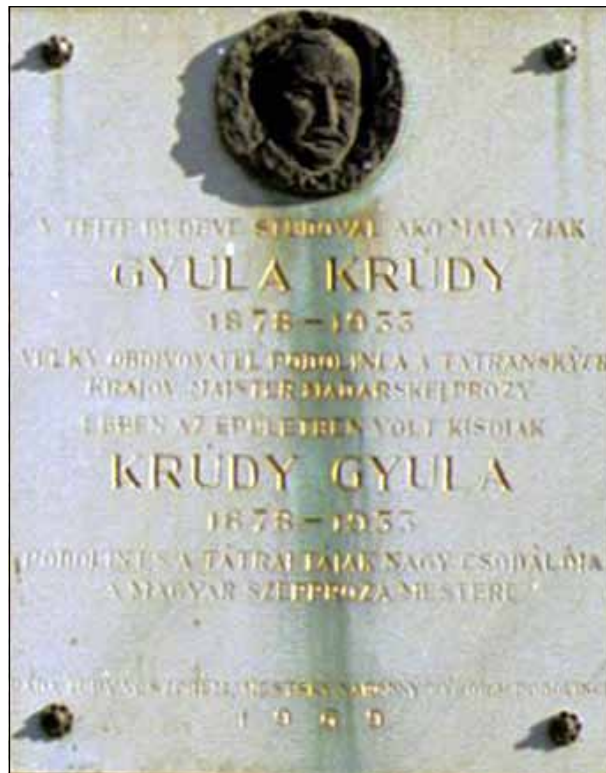

Obr. 11. Gyula Krúdy (1878 – 1933).

kukajú dole, na Sommergasse, študentskú tradíciu, ktorú treba zachovať, ich piesne – Gaudeamus, Ballag már a vén diák [Starý študent už odchádza] – tu sú samé tradície, nad baštami kľokotá Tökölího duch, predok jedného-druhého milého Slováčika, čo azda bojoval v Rákociho vojsku, pričom vedel iba jedno jediné maďarské slovo – ‚Rajta!‘ [Do toho!] (...) Keď sa večery začali predlžovať, žiaci vzali na seba masku a dlhými palicami, lampami sa dostavovali do milých domov dievčat – bolo tam žartu, výskotu, piesní, tanca.“⁴⁴

Najsilnejším spišským žiakom z Dolnej zeme bol Július Krúdy, jeden z najväčších majstrov rodiacej sa modernej maďarskej prózy, ktorý tri triedy (1888 – 1891) vychodil na podgymnázium piaristov v Podolínci.

„Sindibád stál nepohnutý pri okne starého hostinca ‚U krakovského klobúka‘ a dumal nad spomienkami, ktoré sa vzbudili, keď uvidel znovu staré horské mestečko. Áno, bol on tu šťastný mládenec, dieťa... Na studni na kolese, uprostred rínku iste je niekde jeho meno napísané: Tu bol Sindibád, lodný cestujúci.“ (Szindibád, a hajós első utazása [Prvé cestovanie Sindibáda, lodného cestujúceho] 1911)

Obr. 12. Pamätná tabuľa Gyulovi Krúdymu v Podolínci.

⁴⁴ Győző FARKAS : Zípszer lelkünk haza száll..., in : *A Szepesség. Emlékkönyv*, s. 5.; Imre Farkas : Szepességi diákélet. Tamže, s. 175 – 176.

Retrospektívne, v roku 1924 zhrnul dôležitosť Spiša pre Maďarov nasledovne:

„Pokiaľ sa dalo, maďarská mládež sa valila do tých starobylých vysokých škôl, lýceí, gymnázií. V Levoči, na kráľovskom gymnáziu sa ľahko učil dejepis, keďže na rínku stáli ešte domy, ktoré sa spomínali v histórii. V Kežmarku v študentských izbičkách žilo-učilo sa päť-šesť chlapcov, stačilo, ak sa skláňal k usilovným štúdiám iba jeden, ten už ľahal aj druhých so sebou. Loptou sa hralo najlepšie v Spišskej Novej Vsi, a v Podolínci sa už za poľského zálohu začal stavať ohromný kláštor, v ktorom výborní otcovia piaristi vzali na seba výchovu mládeže. Boli to slávne školy, mnoho statočných Maďarov sa vychovalo v tunajšom nemeckom prostredí. Nikde inde neboli štát, erb, história národa v takej úcte ako v týchto miestach.“⁴⁵

Vo viacerých Krúdyho poviedkach sa zjavujú maďarskí žiaci na Spiši, pritom zvečnil aj seba samého (Ábrándozás [Blúznenie], Ének a végekról [Pieseň z pohraničia], A podolini takácsné [Žena podolínskeho tkáča], Rocambole ifjúsağa [Rocamboleova mladosť], Szindbád, a hajós első utazása [Prvé cestovanie Sindibáda, lodného cestujúceho] atď).

Spiš vzbudzoval záujem aj svojimi prírodnými hodnotami. Nie náhodou sa organizovaný turizmus Uhorska narodil práve tu, v roku 1873, založením Uhorského karpatského spolku [Magyarországi Kárpát-egyesület, Ungarischer Karpatenverein.]. Odovzdaním trate Košice – Bohumín sa Tatry stali ľahko prístupnými z každej časti monarchie, začali sa stavať hotely. Spolok postavil útulne, označil chodníky, vydal prvú turistickú mapu Vysokých Tatier (1887), zorganizoval školenie horských sprievodcov, robil výskumy (Dezső Dénes, Sámuel Roth atď.), vykonával populárno-vedeckú aktivitu, vydával prvý odborný časopis (*Turisták lapja*) a svoju ročenku, paralelne v maďarčine a nemčine. V Poprade založil Karpatské múzeum (*Kárpát Múzeum*). V novovybudovaných kúpeľoch sa uzdravovali tisíce pacientov z ďalekých krajov. Tunajšia lekárska práca si získala rešpekt i zásluhy (bádania Michala Guhra v súvislosti s Basedovou chorobou).⁴⁶

Vďaka bohatým a rôznorodým dejinám, ale aj úlohe, ktorú zohrával Spiš v minulosti krajiny, i v období dualizmu pokračovala, ba stala sa ešte intenzívnejšou už aj tak bohatá historiografická práca. Zväčša šlo o osobnosti, ktoré alebo žili a plnili verejné funkcie priamo na Spiši, alebo odtiaľ vyšli a pôsobili v Budapešti. Na jednej strane, keďže poznali aktuálne pomery a tradície na Spiši, vyzdvihovali historickú úlohu Nemcov v dejinách Spiša, na druhej strane, v ovzduší milenárnych osláv, presadzovali do svojho dejinného konceptu etatistickú štátnu maďarskú ideu.

Väčšina autorov Spiš v podstate pokladala za nemecký kraj a s Nemcami spájala jeho vznik, ducha a rozvoj. Župný archivár Fridrich Šváby napríklad napísal:

„Ako tu žili naši predkovia, prišielci z cudziny, ako v dávných časoch zápasili, koľko trpeli na tej zemi, ktorú so svojimi mozolmi urobili nám len oni, vhodnou na ubytovanie, a tak ju obrábajúc, nechali ju ako vzácny poklad na nás, vďačných dedičov.“⁴⁷

Iný autor – Béla Forberger, vo svojej knihe o úpadku nemeckého živlu na Spiši píše, že najsilnejšiu spoločenskú vrstvu na Spiši netvorilo zemianstvo, ale nemecké mestské obyvateľstvo a „ľahko sa dá uznávať, že kedysi na území Spišskej stolice bývali Nemci všade, kdekol'vek len akákoľvek kultúra svietla.“⁴⁸ Monografia vtedy najznámejšieho odborníka spišských pomerov, Győzőa Brucknera⁴⁹ († 1962) pripísala tiež Nemcom vyrúbanie Spišského pralesa, rozšírenie kvalitatívne vyššieho poľnohospodárstva, proces urbanizácie a nakoniec udomácnenie protestantizmu. Neskôr, v inej knihe skoncipoval toto:

„Len čo sa spišskí Nemci, takzvaní Zipseri zjavili na Spiši, stali priekopníkmi kultúry tohoto územia. Spišskí šoltýsi vyrúbali prales, ktorý sa rozprestieral cez Spiš a udomácnili tu kresťanskú uzdelanosť.“⁵⁰

Proti tomuto zužujúcemu hľadisku vystúpil, ale až po prvej svetovej vojne, Antal Nagy Fekete, ktorý nielenže považoval celú predchádzajúcu

⁴⁵ Gyula KRÚDY : Lőcse, Késmárk, Igló, Podolin, in : *Utazás a Szepességben*, ed., doslov napísal László STURM. Miskolc 1998, s. 5.

⁴⁶ Bližšie pozri : Győző BRUCKNER : *A szepesi szász nép*. Budapest, 1913, s. 80 – 84. a N[EMÉNYI] SZEPESI : c. d., s. 198 – 217.

⁴⁷ SVÁBY : *A Lengyelországnak elzalogosított*, s. 6.

⁴⁸ FORBERGER : c. d., s. 7 – 8.

⁴⁹ Győző BRUCKNER : *A szepesi szász nép*. Budapest, 1913.

⁵⁰ Győző BRUCKNER : *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*. I. (1520–1745-ig). Budapest 1922, s. VII.

historiografiu o Spiši za diletantskú, ale jej vyčítal aj to, že sa zaoberala výlučne minulosťou nemeckých miest a navyše zaviedla falošné tézy, ako napríklad nedokázateľný príchod saských hostí za panovania Gejzu II., presúvanie počiatkov Provincie 24 spišských miest a fraternity kráľovských farárov do 13. storočia.* Fekete Nagy poukazuje na to, že diplomatické údaje o Nemcoch máme len z obdobia po mongolskom vpáde, aj keď uznáva, že prišli pravdepodobne oveľa skôr, lebo už prvé pramene ich pripomínajú ako privilegovanú populáciu, ich samospráva iste existovala teda už pred privilégium z roku 1271. Autor však zdôrazňuje, že v čase vydávania prvých listín územie bolo obsadené už troma etnikami (maďarským, slovanským [sic!] a nemeckým).⁵¹

Aj keď doboví historici zdôrazňovali úlohu Nemcov v dejinách Spiša, v atmosfére milénárnych čias a za okolností prebiehajúceho procesu pomadžarčovania, bolo úlohou dňa poukázať aj na význam a váhu Maďarov v dejinách Spiša. Kálmán Demkó hovoril o „našich maďarských predkoch“ v súvislosti s organizáciou systému strážnych osád, Stolice kopijníkov (Malá župa), potom o založení hradného komitátu, totiž o začiatkoch Veľkej župy a len potom o osídlení Sasov, ktorú autor datoval do 12. storočia.⁵² Frigyes Sváby tiež priznával, že Sasi na Spiši pri svojom príchode už našli Maďarov, čo vraj dokazuje množstvo názvov hôr, vôd a rastlín. Odvolával sa na to, že privilégium kopijníkov z roku 1243 hovorí o potvrdení „starých privilégií“. Z týchto a iných dôvodov preto potvrdil, že aj prvý známy gróf Provincie 24 miest, Jordan, bol pravdepodobne Maďar.⁵³

Historická spoločnosť Spišskej župy dala napísať dejiny Malej župy vo forme osobitnej monografie. Jej autor, Jozef Hradský (József Hradzsky), kanonik Spišskej kapituly, zdôraznil úlohu kopijníkov pri obrane krajinských hraníc a vyzdvihol, že etnicky boli Maďari:

„Možno rozhodne povedať, že staré obyvateľstvo Malej župy, odhl'adnúc od pravdepodobne slovenskej čel'ade, bolo irečito maďarské. Je celkom prirodené, že v dnešnej Malej župe, ktorá sa behom času zmenšila na 14 malých lokalít (medzi ktorými

sú pusté miesta) Maďarov už nenachádzame. Územie stolice bolo, aj je obklopené slovanským a nemeckým obyvateľstvom. Následkom manželstiev so susedmi, vysídľovania obyvateľov a osídľovania cudzincov a ďalších neprajných okolností aj beztak nízky počet zemanov, totiž Maďarov sa v 16. storočí už roztopil na 80 – 90 rodín.“

Potom, po zjednotení s Veľkou župou v roku 1802 „sa skončil život Hornej stolice 10 kopijníkov, chudobný na politické udalosti, ale o to bohatší na zápasy o samostatnosť a slobodu.“ Hradský nepochybné podľahol duchu svojej doby, keď predpokladal etnický zápas v stredoveku a v kopijníkoch videl národných buditeľov 19. storočia:

„Teraz sa už zdá malicherným, a tak smiešny boj za svoju privilegovanú nezávislosť, ktorý hŕstka Maďarov vodcu Borša viedla cez päť a pol storočí v tomto naozajstnom pohraničnom kraji našej vlasti, proti toľkým nepriateľom – zemanom Veľkej župy, ktorí ju chceli asimilovať, nemeckým mešťanom miest, slovenskému pospolitému ľudu dedín, okolitej poľskej nadvláde a hlavne proti biednym prírodným okolnostiam. Predsa však musíme si s vďakou pripomenúť ich úsilie, lebo nimi za najťažších čias a za neprajných pomerov slúžili vždy maďarskej národnej idei.“⁵⁴

Odveký krajinský patriotizmus Spišiakov bol v tomto období všeobecne pijatou tézou. Aj reprezentatívny lexikón na sklonku storočia zdôrazňoval: „Nemá v našej vlasti takých, ktorí by mali silnejšie maďarské pocity než nemaďarskí obyvatelia na Spiši, ako to jasne dokázali oduševnenou účasťou v boji za slobodu v rokoch 1848 – 1849.“⁵⁵ Gyóző Bruckner vo svojej monografii v súvislosti s freskami o svätom Ladislavovi potvrdil:

„Ony tiež dokazujú fakt, že spišskí Sasi, aj keď sa do najnovšej doby držali konzervatívne svojho jazyka a obyčajov, mali záujem o všetky momenty dejín uhorskej vlasti.“

Hovoriac o Rákociho povstaní vyzdvihol zásluhy Jakuba Kraya, potom martýrium jeho dvoch

* Antal Fekete Nagy sa na tomto mieste mýli. Fraternita kráľovských farárov sa totiž v prameňoch spomína v roku 1268 i 1299 a vytvorila sa okolo roku 1245. Pokiaľ ide o Provinciu 24 miest, taktiež sa s veľkou pravdepodobnosťou vyformovala už v 13. storočí a pod. (poznámka autora).

⁵¹ Antal FEKETE NAGY : *A Szepesség területe*, s. 3 a 39 – 40.

⁵² Kálmán DEMKÓ : *Bevezetés és a „Szepesmegyei Történelmi Társulat“ 12 évi működésének ismertetése*. Lőcse 1895, s. 7.

⁵³ SVÁBY : *A Lengyelországnak elzalogosított*, s. 14.

⁵⁴ József HRADZSKY : *A szepesi „tíz-lándások széke“ vagy a „Kisvármegye“ története*. Lőcse 1895, s. 23., 161.

⁵⁵ *A Pallas Nagy Lexikona* zv. 15. Budapest 1897, s. 611.

spoluobčanov. V tej istej práci neskôr, keď hovoril o zavedení maďarského úradného jazyka (1845), pripomenul:

„Saský ľud na Spiši, vážiac si tie dôležité výsady a dobrodenia, ktorými ho uhorskí králi stále obdarúvali, ak nie v jazyku, ale v pocite sa stal maďarským. Sasi sa stali užitočnými, statočnými, spohľadnými a vlastenecky mysliacimi členmi maďarského národa, ako aj horlivými apoštolmi idey maďarského národného štátu.“

Autor, podobne ako pri zobrazovaní kuruckého obdobia, chválil vojenské zásluhy Sasov, ktoré dosiahli ako domobranci v Košutovom vojsku v rokoch 1848 – 1849. Nakoniec v súvislosti so zrušením územnej autonómie, teda Provincie 16 spišských miest v roku 1876 podčiarkol, že tej „už naozaj nebolo treba, odvtedy čo sa ten ľud položil na základ uhorského práva a stal sa statočným, milým dieťaťom uhorskej vlasti“. Frigyes Sváby videl budúcnosť Sasov takto: „Spojme sa so všetkými členmi našej uhorskej vlasti“.⁵⁶

Tento obraz sa nielen zdedil, ale zrozumiteľne ešte zosilnel po vzniku Česko-Slovenska (z maďarského hľadiska – po štátnom prevrate, po strate Spiša). Pál J. Haberern († 1934), predseda *Spišského spolku v Budapešti* pripomenul tým, ktorí žili doma, v Česko-Slovensku:

„Náš ľud osemsto rokov bol spojený tuná, odtiaľto sa naša kultúra napájala, odtiaľto svetlo našej literatúry vyžarovalo. Malý náš ľud dával uhorskej vlasti mnoho vzdelancov, kým maďarská nížina dávala chlieb početným našim rodákom.“

Ministerský radca György Oszvald († ???) tak tiež poukázal na to, že maďarský vplyv, ktorý sa dá vykázať v stredovekej právnej knihe (*Zipser Willkür*) dokazuje, že spišskí Nemci voči Maďarom ani na začiatku nezaujali taký meravý postoj odlúčenosti, než ako to bolo charakteristické napríklad pre Sasov v Sedmohradsku. Potom, odvolávajúc sa na veľkého štatistika Eleka Fényesa, tvrdil: „Málo alebo žiadna iná stolica nedávala vlasti toľko vynikajúcich mužov ako Spiš.“ Autor na konci

svojej štúdie zachytil aj tézovite podstatu vzdelanosti, kultúrneho dedičstva tohoto regiónu:

„Práve preto (t. j. vďaka dobrým školám a systému výmeny detí) mohol Spiš splniť tak vynikajúcu svoju dvojité úlohu – napájanie maďarskej kultúry a jej popularizovanie v cudzine –, keďže mu nebol cudzí myšlienkový a citový svet tých, duchovné poklady ktorých obohacoval, aby potom sám čerpal z nich pre rozmnoženie svojich zvláštnych spišských kultúrnych hodnôt.“⁵⁷

Jedinečné architektonické dedičstvo Spiša, zachované umelecké predmety samozrejme vzbudili záujem aj historikov umenia, ba zrod tohto odboru v Uhorsku sa spája predovšetkým s týmto územím. Jedno z dôležitých diel jeho zakladateľa Imricha Henszlmanna († 1888) predstavilo práve Levoču. Toto mesto, ako aj celý Spiš sa stali rozhodujúcim terénom pôsobenia Kornéla Divalda († 1931), ktorý na sklonku storočia vypátral a zachraňoval klenoty Hornej zeme. V rámci Spiša tak robil z poverenia Historického spolku Spišskej župy popularizujúc svoje výsledky v náročných publikáciách.⁵⁸

Spiš 19. storočia bol súčasťou verejnej mienky Uhorska. Duchovným klenotom Maďarov sa však stal hlavne vďaka krásnej literatúre. Tento fakt sa dá vysvetliť paradoxne tým, že to boli spisovatelia, remeselníci reči, ktorí najviac precitovali napätie medzi bohatou minulosťou regiónu a jeho nemeckým jazykom,* ba meštianske tradície, starobylá urbanizácia a urbanita sa tiež ostro líšili od maďarského národného charakteru, ktorý sa v behu storočia kanonizoval na základe sedliackych, predovšetkým dolnozemskej črt.

Básne a cestopisy so spišskou tematikou vznikali už od sklonku 18. – 19. storočia. Zväčša pochádzali z pera Maďarov, ktorí tu buď vyučovali, alebo Spiš navštívili osobne (Gábor Dayka, Ferenc Kazinczy, András Fáy, Ignác Nagy a, ako sme videli, aj sám Alexander Petőfi). Spiš sa však stal nosnou témou, zdrojom inšpirácie univerzálnej maďarskej kultúry až v desaťročiach dualizmu. Znovu, paradoxne, práve následkom toho, že vývoj týchto mestečiek uviazol. Potreba zaznamenať

⁵⁶ BRUCKNER : *A szepesi szász nép*, s. 33, 40 – 42 a SVÁBY : *A Lengyelországnak elzálogosított*, s. 332.

⁵⁷ Pál J. HABERERN : *Előszó*, in : *A Szepesség*. Emlékkönyv, s. 3.; György OSZVALD : *A Szepesség kulturális hivatása*. Tamže, s. 169 – 170, 173.

⁵⁸ Imre HENSZLMANN : *Lőcsének régiségei*. Budapest 1878; Kornél DIVALD : *A felső-magyarországi renaissance építészet emlékei*. Budapest 1900, *Szepesvármegye művészeti emlékei*. Budapest 1905 – 1907, *Magyarország csúcsíveskori szárnyasoltárai I – II*. Budapest 1909 – 1911 atď. K jeho pracovnej metóde, zážitkom na cestách pozri : *Felvidéki séták*. Budapest 1925.

* Väčšinou Slováci pri spišskej téme zostávali na druhom mieste a ako národ sa v maďarskej literatúre ocitali v súvislosti s inými regiónmi bývalého Uhorského kráľovstva (poznámka autora).

Obr. 13. Dobový portrét Móra Jókaiho. ???

Obr. 14. Štylizácia Levočskej bielej pani Juliany Géciovej (Koponajová) na slávnom levočskom obraze.

slávnou minulosť týchto miest tak vyvstala ako protiváha vzrastajúceho a mocnejšieho kapitalizmu, z viacerých hľadísk procesu samého o sebe vzrušujúcemu, z pohľadu idylickej minulosti však anorganickému, najmä pokiaľ šlo o urbanizačný proces. V porovnaní s „napuchnutou“ Budapešťou, integrujúcou do seba tisíce vidieckych osobitostí, spišské mestečká so svojim niekoľkotisícovým obyvateľstvom, ale veľkou minulosťou, zdali pre dobových spisovateľov urbánnejšími, mešťanskjšími...⁵⁹ Pravda, príbehy spisovateľov, ktorí svojich hrdinov lokalizovali na Spiš, sprevádzala stála nostalgia, minulosť v zmiznutí. Aj preto majú tieto príbehy zvláštny odtieň v dejinách maďarskej literatúry. Čo je však podstatnejšie pomohli prispieť k vývoju maďarskej prózy ako takej, prekonaním výlučnej sedliackej tematiky a anekdotickej techniky rozprávania.

Viacere diela troch veľkých maďarských klasikov sa odohrávajú na Spiši. Román Móra Jókaiho († 1904) *A lócsei fehér asszony* („Levočská biela pani“, 1885) zvečnil postavu už spomenutej Juliany Géciovej-Korponaiovej, v ktorom sa jej historicky nesprávne, ale o to nezmazateľnejšie vyčíta ódium zradenia mesta. Čitateľ však dostáva plastický obraz niekdajšieho všedného života mesta a prírodných hodnôt okolia (opis priemysku v Stratenej alebo Dobšinskej ľadovej jaskyne). Dokonalá integrácia spišských Nemcov sa najúčinnejšie skoncipovala práve u Jókaiho, tu, pri opise silvestrového trhu:

„A táto veľká, pestrá zmes ľudí, čo vonkajším vzorom pripomínajú potomkov Arpáda a Tuhutuma, sú sami Nemci. Usadili sa tu ešte za prvých uhorských kresťanských kráľov. Reč si zachovali,

⁵⁹ Pál BELUSZKY : A Felvidék városhálózata a 20. század elején, in : *A Felvidék történeti földrajza*, ed. : Sándor FRISNYÁK. Nyíregyháza 1998, s. 439, 450 – 454. K literárnemu obrazu Spiša pozri : Győző BRUCKNER : *A szepesi százsz nép*, 154 – 161. (kapitola A szepesi százsz nép a magyar irodalomban); Ödön SZELÉNYI : A Szepesség a magyar irodalomban, in : *Emlékkönyv a Szepesi Szövetség tízéves fennállása alkalmából*, ed. Győző MOHR. Budapest 1930, s. 180 – 193. Aladár SCHÖPFLIN : A Felvidék a magyar irodalomban, in : *A tölgyerdőre épült város. Felföldi tájak, városok*, zost. Gusztáv TAMÁS FILEP– Edit SZÓKE. Dunaszerdahely 1996, s. 132 – 141.

no ináč sa z nich stali Maďari. (...) Títo nemeckí Maďari boli po toľko bolestných storočiach vždy najpevnejšími stúpenkami myšlienky národnej slobody. Nikdy sa nesklonili pred tureckým sultánom, ani pred nemeckým cisárom“.

Preto si knieža Rákoci mesto veľmi váži, celá brigáda ho ochraňuje, ale dokonca sa ani vojaci nerozprávajú po maďarsky: „*Toto tu sú hajdúsi Orbána Czeldera, spišskí šuhaji, medzevskí husári (...), nemeckí kuruci. Najlepší vojaci Františka Rákociho [sic!].*“⁶⁰ Námetom diela *Apja fia* [Otcov syn] je pomsta syna mártýra Jakuba Kraya nad nemeckým dôstojníkom, ktorý zmeškal úmyselne s listom kráľovskej milosti.

Koloman Mikszáth († 1910) na stránkach románu *A fekete város* („Čierne mesto“, 1911) vyrozprával boj fiktívneho podžupana Pavola Görgeyho a Levoče na sklonku 17. – 18. storočia. Plastickým obrazom protikladu života župy a mimoteritoriálneho mesta, teda zemianskeho a meštianskeho svetonázoru, poukázal na hodnotový systém oboch svetov. Pritom neopomenul čarovné opisy spišských hôr, hradov, pamiatok minulosti, chýrneho levočského hrachu a rozumie sa, samotného mesta.⁶¹ Inak Mikszáth sa už aj predtým túlal po Spiši a to v románe *Kísértet Lublón* („Strašidlo v Lubovni“, 1892), v ktorom spracoval známu legendu – údajné vzkriesenie a zjavenie sa Michala Kaszpreka, obchodníka s vínom. Samozrejme urobil tak nie s cieľom oživenia starej povesy, ale aby ukázal krivé zrkadlo spoločnosti na začiatku 18. storočia, v skutočnosti hlavne svojej doby a poukázal tak na jej neduhy ako viera v to, čo vlastne neexistuje, pritom poľský obchodník s vínom Michalom Czerniczkim pred očami ľubovnianskych mešťanov falšuje peniaze atď. Román mapuje malomestský život spišského mesta v ranom novoveku, jeho hospodárske vzťahy, fungovanie známej spišskej vínnej cesty, charakter poľského zálohu. Román zaľudňuje spišský starosta Ľubomírsky, ba napokon aj sám poľský kráľ August II.

Vďaka spomenutým školským rokom v Podolínci sa Spiš stal rozhodujúcim motívom v tvorbe Gyulu Krúdyho. To bol on, ktorý medzi múrmi spišských mestečiek hľadal minulosť zmiznutú v hmlách, svet na rozhraní skutočnosti a sna, nech už ide o Hartwiga, kežmarské strašidlo,

Obr. 15. Koloman Mikszáth na dobovom portréte Gyulu Benczúra.

o tragickú lásku mladého mnícha a mníšky v Podolínci, o drahé tulipány a peknú ženu richtára Levoče v dobe Žigmunda Luxemburského alebo o lumpujúce, ale voči mešťanom zhovievavé knieža Ľubomírsky, starostu kráľa Stanislava Sindibád, nesmrteľný cestujúci Krúdyho hrdina, sa tiež často vydával na cestu smerom k starým mestečkám toho báječného spišského kraja.⁶² Popri poviedkach aj viaceré Krúdyho romány sa tiež odohrávajú na Spiši, napríklad *Tizenhat város tizenhat leánya* („Šesťnásť dievčat šesťnástich miest“), ktorý oživuje časy spišského poľského zálohu, alebo dodnes obľúbený *A podolíni kísértet* („Strašidlo v Podolínci“, 1900). Úvodné riadky druhého zmieneneho románu akoby zhrnuli spisovateľov všeobecný obraz o Spiši:

„Mestečko ležalo blízko k pohraničiu, pod Karpátami, v hlbokkej doline, o železnici nebolo ešte v širom kraji ani chýru, ani slychu. Ale mestečko sa predsa len nachádzalo na veľkej hradskej, ktorá vedie cez hranicu, a tak od vonkajšieho sveta nebolo

⁶⁰ Mór JÓKAI : *Levočská biela pani*. Preložil Alfréd Engelmann. Bratislava 1988, s. 12 – 14.

⁶¹ K motívom Hornej zeme ako literárneho mýtu v Mikszáthovej tvorbe pozri : Csaba Gy.KISS : Felső-Magyarország mint irodalmi mítosz (Mikszáth Kálmán : *A fekete város*), in : *Nyugaton innen – keleten túl*. Miskolc 2000, s. 217 – 224.

⁶² Výborná zbierka jeho kratších spisov so spišskou témou : *Utazás a Szepességben*, zost, doslov napísal László STURM. Miskolc 1998. Bližšie pozri ešte : László STURM : *A szepességi kisváros Krúdy Gyula világában*, in : *A Duna vallomása*. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára, ed. : Barna ÁBRAHÁM – Marcell PILECKY. Piliscsaba 2006, s. 447 – 454.

Obr. 16. Dezső Szabó na dobovej fotografii.

úplne uzavreté. Furmanské vozy drgali hlučným rinčaním kamennou dlažbou mestečka, zachovanou ešte zo stredoveku. Jarmoční cestujúci, prišli z ďalekých krajov si oddychovali v jednom jedinom hostinci, v Líške, kde na tmavých stenách pijárne hlásili storočné nadpisy, že sa tu kedysi zabávali poľské kniežatá.“

Pohraničie, pamiatky stredoveku, spolužitie jazykov a kultúr. A uhorské vlastenectvo, krajinský patriotizmus poručené cez storočia poľskej nadvlády:

„V starobylej radnici i zamieňajúci richtári uchovávali s úctou staré pečatidlo a mestské knihy mesta, používané v uhorskej dobe, na Uhorsko úplne nikdy nezabudli. (...) Zámožnejší patricijovia svojich synov posielali na uhorské školy.“⁶³

Na konci pútavého, až bizarného príbehu, ktorý sa odohráva v Podolínci, Toporci, Heidelbergu a na hrade Nedeca (Nizsdér) spisovateľ poodhaľuje závoj zápletky – hradná pani je vlastne niekdajšie meštianske dievča z Nemecka, ktoré

tu teraz straší zlodušných bohatých a podporuje chudobných. Uhorský patriotizmus miestnych ľudí sa zdôrazňuje aj v ďalších Krúdyho spisoch:

„Hej, nadarmo hrozil nepriateľ Spišiakom, že zruší ich mestá a vyvraždí, tých, čo zostanú doma; oni sa chopili zbrane a odišli bojovať po Rákociho boku. Hoci jazykom tých ľudí ani dnes ešte nie je maďarčina, ale ich srdcia, duše sú maďarské, čisto maďarské. Spišiáci sa aj v roku 1848 preukázali.“⁶⁴

Musíme však podčiarknuť, že skutočný život na Spiši, ako ho Krúdy opisuje, vôbec nie je bezproblémový. Na rozdiel od očarených cestujúcich, stáli miestni obyvatelia chcú skôr utiecť od všednosti, ktorá plynie bez udalostí. Gravitačnými bodmi sú pre nich veľké mestá Budapešť, alebo Krakov.

„My sme sa dostali do tohto kláštora, pane, za trest – sťažuje si direktor gymnázia piaristov. – Rehoľa umiestňuje sem, na pohraničie, tých, ktorých chce potrestať. Ja, napriek tomu, že už som bol zasväteným mníchom, chcel som sa stať hercom. (...) Preto som teda tu, pánu Bohu za chrbtom, kde divadlo už v živote ja nikdy nevidím.“⁶⁵

Stratil svoje ambície, kým jeho kolegovia zase triezvosť alebo zdravý rozum. Východiskom pre rozlomené existencie spišských noviel zväčša zostávajú podivné rojčenie, nevinná erotika, alkohol a posledným riešením samovražda.

Ďalší popredný spisovateľ Dezső Szabó († 1945), ktorý bol počas prvej svetovej vojny učiteľom v Levoči, tiež napísal poviedky so spišskou tematikou (*Legenda Lőcsén* – „Legenda v Levoči“, *Scholtz Mihályné itélete* – „Rozsudok pani Scholtzovej“ a iné), hoci životné podmienky (izba s ploštičami, sopľavé, špinavé deti) a obyvateľov (alkoholizmus, fatalizmus alebo politické vášne) zobrazil skôr kriticky, zdôraznil prejavy provincializmu.

V krátkom výpočte maďarských literátov, ktorý sa zaoberali témou Spiša, nemožno opomenúť niekdajšieho žiaka, v rámci zmienenej výmeny detí, Imreho Farkasa († 1976). Jeho opereta *Iglói diák* („Žiaci v Spišskej Novej Vsi“, 1909) sa stala mimoriadne populárnou, predovšetkým v medzivojnovom období. Taktiež Kornéla Divalda spisovateľa, ktorý pod pseudonymom György Tarczai popri poviedkach zvečnil v románe postavu slávneho stredovekého sochára Víta Stvoša

⁶³ Gyula KRÚDY : *A podolini kísértet*. Budapest 1966, s. 5.

⁶⁴ Gyula KRÚDY : *Utazás a Szepességben*, in : *A cirkuszkirály*. Budapest 1982, s. 337.

⁶⁵ Gyula KRÚDY : *Szindbád, a hajós első utazása*, in : *Szindbád*. Budapest 1985, s. 30 – 31.

(Veit Stoss / Wit Stwoszcz), údajného rodáka zo Štós-
sa (*Vitus mester álma – „Sen majstra Víta‘, 1918*).

Obraz Spiša vo verejnosti Maďarska medzi dvoma vojnami

Pripojenie dnešného územia Slovenska a v jej rámci aj Spiša k Česko-Slovensku maďarská verejnosť prežívala ako stratu, ktorá sa nedá nahraďiť, ranu, z ktorej sa nemožno zotaviť. Stelesňovali ju tisíce Spišiakov, ktorí pôsobili v Budapešti. Niektorí už desaťročia, noví, ako utečenci. Našlo sa medzi nimi veľa známych osobností verejného života, ktoré tu vytvorili naozajstnú sieť, silný duchovný potenciál a lobby. Spomeňme napríklad rodáka z Gelnice Gusztáva Gratza († 1946), istý čas ministra zahraničných vecí, inak legitimistického politika zastupujúceho nemeckú menšinu; ďalej sa dá pripomenúť špičkový evanjelický teológ a biskup Sándor Raffay († 1947), rímskokatolícky arcipastier János Csiszárík (†1936), tajomník ministerského predsedu György Oszvald, právny vedec a redaktor Ernő Flachbart († 1955), jazykovedec Gyula Gréb († 1944), historik Győző Bruckner, ministerský radca a spisovateľ Imre Farkas († 1976), básnici Frigyes Lám († 1955) a Győző Mohr († ???), stredoškolský profesor János Loisch atď.). Všetci títo Spišiáci združili svoj spoločenský život v organizáciách existujúcich v Budapešti počas celých desaťročí (*Szepesi Egyesület Budapestben – „Spišský spolok v Budapešti“, Szepesi Iparosok és Kereskedők Egyesülete – „Spolok spišských remeselníkov a obchodníkov“, Szepesi Társaskör – „Spišský spoločenský kruh“*). *Szepesi Szövetség* („Spišský zväz“) založený v roku 1920, bol otvorenou politickou organizáciou, ktorá vyznávala myšlienku územnej revízie. Do maďarského života táto komunita vstupovala naďalej cez vedecké a vedecko-populárne práce. Vytvorila sa dokonca databáza, ktorá registrovala spišskú komunitu v Budapešti, obsahujúc údaje o približne štyroch tisícoch osôb. Dá sa vlastne hovoriť o tom, že Spišiáci si v hlavnom meste povojnového Maďarska vybudovali svoju vlastnú virtuálnu Spišskú župu. Je iba prirodzené, že s odstupom času pamäť o Spiši v maďarskej verejnej mienke, ale i v historiografii stále viac leskla. Pritom sa logicky obchádzali niekdajšie problémy. Oproti tomu sa upevnil, lepšie povedané skostnatel

Obr. 17. Gusztáv Gratz z Gelnice sa stal maďarským ministrom zahraničných vecí.

ideálny obraz multikultúrneho, jazykovo, nábožensky i spoločensky tolerantného regiónu. Živili ho rozpomienky a cestopisy v tlači (Imre Farkas, Béla Bevilaqua, József Révay, Tibor Sz. Csorba atď.).⁶⁶ v beletrii zase zmienené Krúdyho spisy, kým vo vede niekoľko reprezentatívnych antológií. Už sme citovali slová Pála J. Habererna, predsedu Spišského spolku, a Györgyho Oszvalda, ktoré vychvaľovali storočné kultúrne spojenie Spiša s Uhorskom. S odstupom času a stále sa zväčšujúcim rozčarovaním v súvislosti s revíziou (Spiš sa k Maďarsku nevrátil, Uhorsko sa vo svojich hraniciach neobnovilo) riadky úvodu monografie, vydané za druhej svetovej vojny zneli viac ako propagandisticky rozpálené:

„Meno Spiša zabúcha na maďarské srdce. Prežili sme storočia v bratskej láske so spišskými Nemcami, a cez stáročia duchom tej svornosti bolo vzájomné porozumenie. Šetrili a mali sme v úcte

⁶⁶ *Szepesiek címtára*, ed. : Rezső FÖRSTER. Budapest 1931. Analýzu a pozberanie popredných osobností, diel pozri : Balázs ABLONCZY : „Lesz még kikelet a Szepesség felett“ Kormányzati befolyás és a menekült hálózatok társadalma a két világháború közötti Magyarországon, in : *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony 2011, s. 131 – 132, 146.

Obr. 18. Predstavitelia spišského spolku v Budapešti.

jazyk a zvláštnu kultúru spišských bratov, kým oni sa celou vrúcnosťou duše držali uhorskej vlasti, našej spoločnej vlasti, ktorej boli rovnako tak oddaní, verní a obetaví občania, ako Maďari od rodu. Medzi nami dokonca nebolo ani neporozumenia, vymieňali sme si svoje duchovné a kultúrne hodnoty, a v časoch nebezpečenstva sme vždy držali spolu.“⁶⁷

Sám ich autor (György Lukács) tiež vyzdvihol večnú, ale skreslenú toleranciu: spišský život

„si nikdy nehľadá oddeľujúce momenty. Spišiak nikdy nepátral, či pri kolíske jeho druha spievala nemecká, slovenská alebo maďarská matka. Spišiak si nehľadal ani to, či jeho druh je členom protestantskej cirkvi, alebo ho krstili vo veľkom levočskom kostole, Spišiak nebol zvedavý na to, kto, v akom dome sa narodil. Nevadilo, ak niekto prišiel z posledného domčeka dediny, Spišiak dokonca odpustil druhému aj to, ak sa ten náhodou narodil v kaštieli, len aby pracoval statočne.“⁶⁸

Na záver musíme hovoriť o obraze Spiša u Maďarov v Česko-Slovensku. Charakterizujú ho tie isté základné črty, ale podstatne s odlišnou funkciou, s iným dôrazom. Výstižné sú tu slová popredného publicistu, kritika Pála Szvatka:

„Mestá na Slovensku svoju chutnosť získajú, podobne ako tie vo Švajčiarsku, z toho, že sa narodili zmiešaním viacerých národov, staré múry ako keby uschovali zvláštnu zlúčeninu, medzi nimi sa zachovala nemecká, slovenská a maďarská svojráznosť nedotknutá.“⁶⁹

Zároveň však maďarská elita na Slovensku v záujme úspešnej obrany práv a budovania komunity chcela dať maďarskej menšine novú, regionálnu identitu, teda prítomnosť a budúcnosť Maďarov zabezpečiť oproti Prahe, kým minulosť, korene zase oproti Budapešti. Muselo sa dokazovať, že na Hornej zemi vždy žila zvláštna urbanita – najviac prikrýť istým pešianskym náterom –, aj keď si ju neuvedomili dokonca ani obyvatelia:

„Miesto, odkiaľ pochádzali, sa pokladalo za železničnú stanicu, určenú na prístup, krátky pobyt medzi narodením a príchodom do Budapešti.“

Po prevrate sa však v maďarskom diskurze na Slovensku tlačilo dopredu vytvorenie a zachovávanie hodnôt v mestách dlhej minulosti, a v tom Spiš samozrejme dostal popredné miesto. Podľa teraz citovanej eseje Pála Szvatka obyvateľov jeho miest „charakterizovalo pozbieranie, zachovávanie, svornosť a uzavretosť, odhodlaná obrana daných rámcov. Spišské mesto je v duši dodnes stredovekou pevnosťou, múrmi obklopená.“⁷⁰ V tej istej knižke Rezső Szalatnai poukazoval na fungovanie týchto črt na príklade Levoče, kým v ďalšej eseji vyzdvihol už v súvislosti s celým regiónom:

„Spiš vpísal svoje meno do rozpomienok troch generácií, ako provincia národnostnej spolupráce, mieru a úcty. Nikde inde v tejto krajine sa nevyvíjalo tak úprimne, takou elementárnou samozrejmou maďarsko-slovensko-nemecké priateľstvo, prepojenosť a patriotizmus, ako práve tu.“⁷¹

Maďarskí literáti na Slovensku ako keby chceli postaviť minulosť a tým aj budúcnosť Spiša na nové základy, na rovnosť troch etník a na ich rovnaké zásluhy vo formovaní tohto mimoriadneho regiónu.

⁶⁷ György LUKÁCS : Előszó, in : Vilmos N[EMÉNYI] SZEPESI : Az ősi Szepesség. Budapest 1943, s. 7.

⁶⁸ Vilmos N[EMÉNYI] SZEPESI : Cipszerország. Tamže, s. 35.

⁶⁹ Pál SZVATKÓ : Szlovenszkői városok, in : Szlovenszkői városképek. Miskolc 1999, s. 6.

⁷⁰ Tamže, s. 7, 11.

⁷¹ Rezső SZALATNAI : Utazás a Szepességen, in : A tölgyerdőre épült város, s. 41 – 42.